

Religiosity in Preschool Children: A Formative Study

Farhad Khormaei¹ | Zeinab Amini Zazerani² | Fatemeh Saeidi³ |

Maryam Sheybani⁴ | Niloufar Mohebat⁵ | Seyed Mehdi Poorseyed⁶✉

1. Associate Professor, Department of Educational Psychology, Faculty of Education and Psychology, Shiraz University, Shiraz, Iran. **Email:** khormaei@shirazu.ac.ir
2. MA, Department of Educational Psychology, Faculty of Education and Psychology, Shiraz University, Shiraz, Iran. **Email:** zeinab.amini.7428@gmail.com
3. MA, Department of Educational Psychology, Faculty of Education and Psychology, Shiraz University, Shiraz, Iran. **Email:** fmsaeidi@vatanmail.ir
4. MA, Department of Educational Psychology, Faculty of Education and Psychology, Shiraz University, Shiraz, Iran. **Email:** sheybanim79@gmail.com
5. MA, Department of Educational Psychology, Faculty of Education and Psychology, Shiraz University, Shiraz, Iran. **Email:** sheybanim79@gmail.com
6. **Corresponding Author:** Assistant Professor, Department of Psychology and Counselling, Farhangian University, Tehran, Iran. **Email:** pourseyed@cfu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research</p> <p>Received: 05/04/2025 Revised: 28/05/2025 Accepted: 06/07/2025 Published: 16/08/2025</p> <p>Keywords Psychology of Religion, Formative Entitology, Religiosity, Formative Approach, Descriptive-Inferential Entitology.</p>	<p>Objective: Religious education and the cultivation of religiosity in students, along with curriculum design aligned with their cognitive religious development, require a thorough understanding of religiosity across developmental stages. Identifying the components that constitute religiosity in each age group is therefore essential. This study explores the entitology of religiosity in preschool children.</p> <p>Method: Employing a formative semi-empirical approach, this research utilized a descriptive-inferential entitygraphy method. The participants were nine preschool children (four boys and five girls) from Kerman, selected through purposive sampling—specifically, representative sampling that reflected typical, articulate, and normative indicators of religiosity. Through guided interviews and directed content analysis, indicators of religiosity in this age group were identified, categorized, described, and defined.</p> <p>Findings: The study identified 21 components forming the entity of religiosity in preschoolers. Among these, the indicators of non-harmfulness, helpfulness, prayer performance, supplication, and kindness were the most prominent and clearly expressed.</p> <p>Conclusion: The manifestation of these indicators as components of the childhood religiosity entity carries significant implications for the formative understanding of religiosity at this age and for planning effective religious education programs for children.</p>

Cite this article

Khormaei, F., Amini Zazerani, Z., Saeidi, F., Sheybani, M., Mohebat, N., Poorseyed, S. M. (2025). Religiosity in Preschool Children: A Formative Study. *Applied Issues in Islamic Education*, 10 (2), 39-60.
<http://dx.doi.org/10.61882/qaiie.10.2.2>

© The Author(s). Publisher: Academy of Scientific Studies in Education.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction and Objective: Religious education and the teaching of religiosity to students, accompanied by curriculum planning that corresponds to their level of religious cognitive development, are central concerns of educational systems worldwide. Effective realization of this goal requires precise and comprehensive knowledge of how religiosity develops and transforms across different stages of growth. Religiosity, as a meaning-making system encompassing beliefs, experiences, and symbolic behaviors, plays a fundamental role in shaping personal identity and ensuring human well-being.

Previous studies in this field have largely relied on theoretical frameworks of cognitive development proposed by Piaget, Goldman, and Fowler's theory of faith development. These perspectives chart the trajectory of religiosity from sensory and concrete perception in childhood toward abstract and qualitative thinking in adolescence and adulthood. While these approaches have made significant contributions to understanding the general course of religious development, a clear research gap remains in applying indigenous approaches rooted in Iranian-Islamic culture.

This article seeks, by drawing upon the *developmental meta-theory*—which is rooted in Sadrian Transcendent Philosophy and incorporates Islamic anthropological assumptions—to study religiosity as an *entity*. Within this perspective, development is defined as the expansion and increasing complexity of human nature. Religiosity is not viewed merely as an externally acquired construct, but as a phenomenon arising from an innate disposition within the human being, dynamically formed through interaction with socio-cultural contexts over time.

Accordingly, the primary aim of this research is to conduct the entitology of religiosity in preschool children, guided by the central question: **Which components (indicators) constitute the *entity* of childhood religiosity at the preschool stage?**

Method: This study, aiming to identify the components of religiosity in preschool children, employed a semi-empirical formative methodology. Within this framework, a descriptive-inferential entity-graphy method was adopted. In this method, the researcher achieves formative understanding of the subject—in this case, the “entity of childhood religiosity”—through both description (including identification, classification, and definition of components) and explanation (clarifying elements and the relationships among them).

The study population consisted of preschool children in Kerman, Iran, selected through purposive sampling of representative cases. Nine children (four boys and five girls) who reflected typical and observable levels of religiosity at this age were included. Sampling continued until theoretical saturation was achieved, such that adding new participants no longer contributed novel information. The primary tool was a guided interview, structured according to the formative meta-theory framework. These semi-structured interviews were designed around the seven dimensions of human action in the meta-theory: biological/vital, sensory/reflexive, bodily/kinesthetic, emotional/motivational, social/communicative, semantic/symbolic, and spiritual/aspirational. Questions were tailored to the children's developmental level.

Interview data were analyzed using **directed content analysis**. The process involved several stages:

- **Extraction of instances (types):** Concrete statements by children regarding religiosity

were identified.

- **Formation of indicators:** Instances with shared semantic meaning were grouped and labeled as indicators.
- **Description and classification:** Indicators were described and categorized into broader components aligned with the seven dimensions of the meta-theory.
- **Validation:** Data validity was ensured through *process validation* (examining the developmental progression from instances to indicators) and *fit validation* (matching indicators to the theoretical framework). Feedback from 12 psychology experts confirmed the validity of the findings. In addition, *manifest reliability* (i.e., giving greater confidence to indicators with higher frequency) was observed.

Findings: Using descriptive–inferential entity-graphy and conducting in-depth interviews with children, this study identified **21 foundational components** that together constitute the entity of childhood religiosity in the preschool stage. Within the framework of the formative meta-theory, these components were categorized into three key dimensions: *social/communicative*, *semantic/symbolic*, and *spiritual/aspirational*.

Among these, five indicators emerged with particular clarity and prominence in children's expressions:

1. *Not causing harm* (to others and animals)
2. *Helping others* (especially assisting the mother with household tasks)
3. *Performing prayer* (as a means of supplication and connection with Allah)
4. *Reciting supplications* (as requests and dialogue with Allah)
5. *Being kind* (as respectful and affectionate behavior)

The findings revealed that the central semantic focus of religiosity at this age is **seeking Allah's satisfaction and avoiding displeasing Him**. Even concepts such as obedience to parents, truthfulness, or helping the needy are interpreted by children within this framework, often linked to notions of divine reward and punishment (heaven and hell).

Children's understanding of Allah was found to be a blend of *anthropomorphic imagery* (e.g., picturing Allah with a radiant face) and more *abstract attributes* (such as greatness, omnipresence, and self-sufficiency). This indicates a perceptual capacity that extends beyond purely sensory or concrete descriptions at this stage of development.

These components not only delineate the structure of childhood religiosity but also highlight the **formative foundations of religious inclination**, rooted in the innate human relationship with the sacred and nurtured through family and cultural interaction.

Overall, the findings suggest that religiosity at this age is a **combination of ritual practices** (such as prayer and supplication) and **moral virtues** (such as kindness and helping others), expressed in concrete and behavioral forms.

Conclusion: The findings of this study, conducted to explore the entity of religiosity in preschool children, revealed that religiosity at this stage of development is dynamic, multidimensional, and rooted in the relational nature of human existence, forming through interaction with cultural and familial contexts. The identification of 21 core components highlights that the central focus of childhood religiosity is an *affective, satisfaction-oriented relationship with Allah*, within which many moral behaviors—such as truthfulness, kindness,

obedience to parents, and charity—are interpreted by children.

At the same time, the results show that children's religious understanding is a blend of *concreteness and symbolic representation*. Alongside tangible and concrete interpretations (e.g., “prayer means talking to Allah”), early signs of symbolic and abstract thinking also appear (e.g., “Allah is light” or “Allah is always with me”). This finding moderates earlier perspectives that considered children's religiosity to be entirely concrete-based.

The prominence of social components such as *not causing harm, helping others, and kindness* indicates that religious experience in childhood primarily manifests as relational ethics involving Allah, parents, peers, and even animals. The role of innate predispositions—such as attachment to Allah, orientation toward eternity, and the sense of divine presence—further demonstrates that **innate elements play a central role in the formation of religiosity**, acquiring specific form and content through cultural interaction.

Nevertheless, the study faced limitations, including the qualitative nature of the research and the challenges of establishing deep verbal communication with children, which restricted access to all layers of their religious experience. The focus on children in Kerman also limits generalizability, and external structural factors influencing religiosity were relatively underexplored.

Based on the findings, it is recommended that religious education planners and instructors align educational content with the child's relational–emotional logic. Rather than relying solely on prescriptive rules, emphasis should be placed on nurturing a loving relationship with Allah and on group-based social activities, such as cooperation, helping others, and kindness, embedded in play, storytelling, and practical experiences. The use of stories, images, and tangible symbols that can convey spiritual concepts such as light, divine care, and Allah's presence is advised, along with training parents to create spaces for dialogue about children's religious questions.

For future research, similar studies in diverse cultural contexts are suggested to enhance generalizability, longitudinal studies to trace the development of the 21 components across later stages of growth, and the design of standardized tools for assessing children's religiosity based on the identified components. Such efforts could advance scientific and practical approaches to religious education for children.

Acknowledgements:

The authors express their gratitude to all participants and collaborators who contributed to this study.

Ethical Considerations:

The authors affirm that all ethical principles were observed in conducting and publishing this research, including confidentiality of information, obtaining informed consent from parents, and securing necessary approvals from Shiraz University.

Conflict of Interest:

This study has no conflict of interest.

دینداری در کودکان پیش دبستانی: یک مطالعه تکوینی

فرهاد خرمائی^۱ | زینب امینی زازرانی^۲ | فاطمه سعیدی^۳
مریم شیبانی^۴ | نیلوفر موهبت^۵ | سید مهدی پورسید^۶✉

۱. دانشیار، بخش روان‌شناسی تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. khormaei@shirazu.ac.ir
۲. کارشناس ارشد، بخش روان‌شناسی تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. zeinab.amini.7428@gmail.com
۳. کارشناس ارشد، بخش روان‌شناسی تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. ftmsaeidi@vatanmail.ir
۴. کارشناس ارشد، بخش روان‌شناسی تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. sheyanim79@gmail.com
۵. کارشناس ارشد، بخش روان‌شناسی تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. niloufar.m.dr@gmail.com
۶. نویسنده مسئول: استادیار، گروه آموزش روان‌شناسی و مشاوره، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. poursayed@cfu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۳ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۵ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵</p> <p>کلیدواژه‌ها روان‌شناسی دین، هستارشناسی تکوینی، دینداری، رویکرد تکوینی، هستارشناسی توصیفی - استنتاجی.</p>	<p>هدف: تربیت دینی و آموزش دینداری به دانش‌آموزان و همچنین برنامه‌ریزی درسی متناسب با سطح رشد شناخت دینی آنان مستلزم دانش کافی از چگونگی دینداری در هر دوره رشدی است. بنابراین شناسایی مؤلفه‌هایی که دینداری هر گروه سنی را شکل می‌دهد، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. هدف این پژوهش هستارشناسی دینداری کودکان پیش دبستانی بود.</p> <p>روش: روش پژوهش نیمه تجربی تکوینی از نوع هستارنگاری توصیفی - استنتاجی است. مشارکت کنندگان در این پژوهش ۹ کودک پیش دبستانی (۴ پسر و ۵ دختر) شهر کرمان بودند که به روش نمونه‌گیری هدفمند از نوع نمونه‌گیری معرف که نشان دهنده سطح گویا، عادی و معمول نشانگرهای دینداری بود، انتخاب شدند و از طریق مصاحبه مدبرانه و تحلیل محتوای جهت‌مند نشانگرهای دینداری در این گروه سنی شناسایی، طبقه‌بندی، توصیف و تعریف شدند.</p> <p>یافته‌ها: یافته‌های پژوهش ۲۱ مؤلفه شکل دهنده هستار دینداری در این گروه سنی را مورد شناسایی قرار داد که در این میان مؤلفه‌های آزار نرساندن، کمک کردن، نماز خواندن، دعا خواندن و مهربان بودن وضوح و ظهور بیشتری داشته است.</p> <p>نتیجه‌گیری: نمود این نشانگرهای به عنوان مؤلفه‌های هستار دینداری کودکانی تلویحات مهمی در شناخت تکوینی و تحول دینداری در این دوره سنی و همچنین برنامه‌ریزی جهت تربیت دینی کودکان دارد.</p>

خرمائی، فرهاد، امینی زازرانی، زینب، سعیدی، فاطمه، شیبانی، مریم، موهبت، نیلوفر، و پورسید، سید مهدی (۱۴۰۴). دینداری در کودکان پیش دبستانی: یک مطالعه تکوینی. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۱۰ (۲)، ۵۴-۳۹.

<http://dx.doi.org/10.61882/qaiie.10.2.2>

© نویسندگان.

ناشر: پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.

استناد

مقدمه

امروزه یکی از دغدغه‌های اصلی نظام‌های تعلیم و تربیت در جوامع گوناگون، آموزش و پرورش کودکان و نوجوانان و آماده‌سازی آنان برای ورود به جامعه است. در سال‌های اخیر در جامعه ما نیز تعلیم و تربیت دینی به‌عنوان یکی از ارکان اساسی تربیت، مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، میزان اثربخشی این تلاش‌ها وابسته به درک صحیح از تکوین و تحول دینداری در دوره‌های مختلف رشد است. دین یکی از مهم‌ترین ابعاد هویتی انسان است و نقش برجسته‌ای در بهزیستی او ایفا می‌کند (مرحمتی و خرمائی، ۲۰۱۷: ۲۶؛ خرمائی، فرمانی و کلانتری، ۲۰۱۵: ۸۰). گرانت، بلوم، چامبرلین و لاسٲ^۱ (۲۰۲۳) دین را نظامی سازمان‌یافته با ریشه‌های اجتماعی می‌دانند که به بازسازی ادراک افراد از خویش و جهان پیرامون کمک می‌کند. همچنین فؤاد و مسعود (۲۰۲۳) آن را نظامی درهم‌تنیده از نمادهای اعتقادی و ارزشی توصیف می‌کنند که هدف نهایی‌اش دستیابی به زیستی سرشار از معناست.

از نگاه جوادی آملی (۱۳۹۷) دین مجموعه‌ای از عقاید، اخلاق و مقررات است که راه سعادت را به انسان نشان می‌دهد. عبدالخالک^۲ و همکاران (۲۰۲۳) نیز دینداری را مجموعه‌ای از باورها، تجربیات و رفتارهای نمادین مذهبی می‌دانند که در زندگی فردی جاری است. سوکماواتی و حسنا^۳ (۲۰۲۳) نیز آن را بازتابی از تعهد و نگرش‌های افراد به حیات خویش تعریف می‌کنند و فبریان و بودیانن^۴ (۲۰۲۳) بر تجربه قلبی و درونی دینداری تأکید دارند. از این منظر، دینداری مفهومی باز و غیرمحدود است که به تعلق صرف به یک مذهب خاص محدود نمی‌شود و به‌صورت فعالانه در زیست فردی تجلی می‌یابد.

بر همین اساس، دینداری نوعی نظام معنایی است که به فرد کمک می‌کند تا سبک زندگی خود را بر مبنای ارزش‌های اعتقادی سامان دهد. شاتوک و موهلنبن^۵ (۲۰۲۰) دینداری را دربرگیرنده جهت‌گیری‌های مذهبی، اخلاقی و فرهنگی می‌دانند. مول^۶ (۲۰۲۰) نیز بر نقش آن در بازتعریف هویت افراد تأکید دارد. از دیدگاه تقوی و اصلانی (۱۳۹۶)، دینداری مجموعه‌ای از اعتقادات، احساسات و رفتارهایی است که حول رابطه با امر قدسی شکل می‌گیرد. به‌طور کلی، دینداری پذیرش و التزام به گزاره‌های دینی است که در سطح شناختی، عاطفی و رفتاری نمود می‌یابد (یغمایی، ۱۳۸۰: ۳۲).

با توجه به آن چه که در توصیف و تعریف دینداری گفته شد، همچنان این پرسش مطرح است که تکوین و تحول دینداری بخصوص در کودکی و نوجوانی چگونه است؟ الکايند^۷ (۱۹۶۱) در بررسی‌های جداگانه سلسله پرسش‌هایی را در اختیار کودکان یهودی، کاتولیک و پروتستان قرار داد تا دریابد که آن‌ها از هویت و آرای مذهبی خود چه درکی دارند. وی دریافت که در هر سه گروه میان پاسخ‌های کودکان شباهت‌های شناختی زیادی وجود دارد که مرتبط با سن آنان است و رشد باورهای مذهبی تا حدی متناظر با مراحل شناختی پیاژه است. وی بیان می‌کند که در دوره پنج تا هفت سالگی که برابر با اواخر مرحله پیش عملیاتی است، کودکان ظاهراً گمان می‌کنند که وابستگی مذهبی آن‌ها امری مطلق است که خدا مقرر داشته است و بنابراین تغییرناپذیر است. در سال‌های بعد یعنی سال‌های ۷ تا ۹ سالگی که

1. Grant, Blum, Chamberlain & Lust

2. Abdel-Khalek

3. Sukmawati & Husna

4. Febrian & Budianto

5. Shattuck & Muehlenbein

6. Mol

7. Elkind

متناظر با مرحله عملیات عینی است، اندیشه‌های مذهبی بیشتر عینی بوده و تلقی کودک این است که وابستگی مذهبی را خانواده‌ای معین کرده‌اند که او در آن به دنیا آمده است. لیکن در سنین ده تا چهارده سالگی که متناظر با پایان مرحله عملیات عینی و اوایل مرحله صوری است، کودکان بتدریج پیچیدگی‌های آئین‌ها و اعمال مذهبی را می‌فهمند و می‌توانند این تصور را داشته باشند که کسی دین خود را تغییر دهد. آن‌ها به این درک می‌رسند که دین از درون شخص برخاسته می‌شود و چیزی نیست که از بیرون تعیین شود. در این زمان تفکر دینی انتزاعی و متمایز بتدریج آشکار می‌شود. الکلیند (۱۹۶۱) تأکید دارد که کودکان تا پیش از یازده تا دوازده سالگی یعنی آغاز دوره عملیات صوری نمی‌توانند از دین درکی انتزاعی داشته باشند. گلدمن^۱ (۱۹۶۴) نظریه رشد شناختی پیازه را در مورد تفکر مذهبی به کار گرفت و معتقد است که تفکر مذهبی در شیوه و روش از تفکر غیرمذهبی جدا نیست و تفکر مذهبی به واقع به شیوه‌ای شبیه رشد شناختی عام‌تر تحول می‌یابد.

شاید بتوان فولر^۲ (۲۰۰۴) را یکی از روان‌شناسانی دانست که درباره ایمان به خصوص کودکی و نوجوانی نظریه‌ای رشدی قابل توجهی بیان کرده است. فولر (۲۰۰۴) ایمان را فرایندی پویا تعریف می‌کند که پایه آن، بر اعتماد و وفاداری، وابستگی و اعتماد به نفس، منابع ارزش، تصورات و واقعیت‌های قدرت خود متمرکز می‌شود. فولر بر این باور است که ایمان در زمینه‌های میان‌فردی رشد می‌کند. همچنین ظرفیت و نیاز به ایمان، از ویژگی‌های ذاتی بشر است. ایمان، شامل باوری مذهبی است و ممکن است اعتماد و وفاداری به منابع ارزشی دیگران از جمله خانواده، کشور، حرفه و شغل را نیز شامل شود (بریجز و مور^۳، ۲۰۰۲: ۸۳). ایمان به صورت کاربردی، نوعی تجربه بشری عام و پویا است و ممکن است با مذهب مرتبط باشد یا که نباشد (استانارد و پینتر^۴، ۲۰۰۴: ۲۰۰). فولر برای ایمان سه ویژگی قائل است: ۱: ایمان، امری عام است؛ ۲: ایمان، دانش است؛ ۳: ایمان، امری ارتباطی است. مقصود او از عام بودن فراگیر بودن ایمان است؛ به صورتی که تمام انسان‌ها با ظرفیت ایمان آفرینش شده‌اند (کامپتون^۵، ۲۰۰۸: ۷۳).

فولر (۱۹۹۶) هفت مرحله متمایز در تحول ایمان مطرح کرده است. مرحله اول: ایمان اولیه^۶ (کودکی) است. این مرحله که مبنای تحول ایمان نهایی بشر است، شامل شروع اطمینان عاطفی بر پایه تماس بدنی، مراقبت، بازی و دیگر موارد مشابه است. ایمان فراقکن یا شهودی^۷ مرحله دوم است که سنین آغاز کودکی را شامل می‌شود، در این مرحله برای خلق مفاهیم ذهنی مربوط به ایمان پایدار، تصاویر با ادراک‌ها و احساس‌ها تلفیق می‌شوند. مرحله سوم که سال‌های دبستان را پوشش می‌دهد ایمان لفظی یا اسطوره‌ای^۸ است که به تحول توانایی تفکر منطقی به نظم و ترتیب دادن جهان متناسب با عملیات عینی پیازه کمک می‌کند. نمادها و باورهای مذهبی اوایل نوجوانی ایمان قراردادی یا ترکیبی^۹ را بروز می‌دهد. با استقرار تفکر عملیات صوری، نوعی اعتماد نسبت به عقاید ذهنی به وجود می‌آید که موجب علاقه وافر نوجوان به برقراری ارتباط با خداوند می‌شود. در پایان نوجوانی یا اوایل بزرگسالی نیز ایمان فردی یا تأملی^{۱۰} به وجود می‌آید. این مرحله، ارزیابی و بازشناسی ارزش‌ها و اعتقادات را شامل می‌شود و گذار از حوزه اعتماد بر سلطه‌های خارجی به سمت سلطه

1. Goldman
2. Fowler
3. Bridges & Moore
4. Stanard & Painter
5. Compton

6. primal faith
7. projective/intuitive
8. literal/mythical
9. conventional/synthetic
10. reflective/individuated

درونی (خود) دیده می‌شود. ایمان ربط دهنده^۱ مرحله ششم فولر است که در نیمه زندگی و پس از آن بروز می‌کند، در این مرحله نوعی پیوستگی در تضادها وجود دارد (مانند فهم این که هر فرد هم جوان و هم پیر است). در این مرحله حقایق چند بعدی و مکمل به لحاظ ساختاری ادراک می‌شوند. مرحله ایمان جهان شمول^۲ هفتمین مرحله رشد ایمان است که مربوط به سن خاصی نیست. این مرحله که نسبتاً نادر است، شامل یگانگی با خداوند و تعهد به عشق، عدالت و غلبه بر ظلم و خشونت است. افرادی که به این مرحله از ایمان دست می‌یابند، به گونه‌ای زندگی می‌کنند که گویی دنیایی از عشق و عدالت، هم اکنون در بین انسان‌ها وجود دارد. بدین ترتیب بر طبق نظریه فولر (۱۹۹۶) تحول ایمان از عینیت و مادیت محض در کودکی، به سمت پیوستن به خدا و اتصال به هستی مطلق در بزرگسالی نوسان می‌یابد.

خادمی (۱۳۷۰) نیز مبتنی بر نظریه پیازه درک کودکان دبستانی از مفاهیم دینی را مورد بررسی قرار داده است. این محقق گزارش می‌نماید که درک کودک از مفاهیم دینی رشد یافته است و این رشد در طی مراحل صورت می‌گیرد تا این که کودک قادر به رفع تناقضات ذهنی خود بشود و به یک تفکر انتزاعی دست یابد. سیف نراقی و نادری (۱۳۷۱) و همچنین اسکندری (۱۳۶۹) در چارچوب دیدگاه پیازه رشد دینی کودکان را مورد بررسی قرار داده‌اند. دادستان (۱۳۸۶) نیز در چارچوب مفاهیم و اصول پیازه تحول مفهوم خدا و ارتباط آن با توانمندی‌های شناختی را مورد بررسی قرار داده است و درک مفهوم خدا را متناسب با نظریه پیازه می‌یابد.

در این میان نوذری (۱۴۰۳) نیز تلاش داشته است، تحول ایمان به خدا در دوره کودکی تا آغاز جوانی را مورد مطالعه قرار دهد. نتایج بررسی‌های این محقق نشان داد که در گستره سنی تولد تا بیست و دو سالگی پنج مرحله ایمانی آشکار می‌شود: میانی و ریشه‌های اولیه ایمان به خدا در دوره نوزادی از راه تعامل کودک با والدین بنا نهاده می‌شود و در کی مبهم و نامتمایز با مشاهده جنبه‌های محسوس ایمان بزرگسالان در دوره کودکی نخست (دو تا هفت سالگی) شکل می‌گیرد. در دوره کودکی دوم (هفت تا دوازده سالگی) فرد به درکی متمایز و شبیه به درک بزرگسالان از مؤلفه‌های ایمان دست می‌یابد. در دوره نوجوانی (سیزده تا نوزده سالگی) افراد با نخستین چالش شکل‌دهی هویت ایمانی رو به رو می‌شوند و آن دسته از نوجوانانی که با پرسش‌های اساسی ایمانی مواجه می‌شوند، ممکن است به تکوین اولین هویت ایمانی و تشریف به ایمان نائل شوند. در جوانی (نوزده تا بیست و دو سالگی) برای افرادی که در ایمان با محیط اجتماعی و فرهنگی پرچالش روبه رو می‌شود، بازسازی دوباره هویت ایمانی رخ می‌دهد و فرد در این مرحله مسئولیت ایمان خود را می‌پذیرد و به درکی شفاف از مرز زندگی ایمانی و غیرایمانی دست می‌یابد (نوذری، ۱۴۰۳: ۶۵). حیدری (۱۳۹۵) نیز در بررسی تحول ایمان در گروه سنی هفت تا هفده ساله چهار مرحله تحولی ۱. ایمان حسی نامتمایز: درک حسی و مادی از خداوند (هفت تا هشت سالگی). ۲- ایمان مفهومی آموخته شده: توصیف خداوند به عنوان موجودی فوق انسانی (نه تا یازده سالگی)، ۳- ایمان انتزاعی ابتدایی: توصیف خدا بعنوان موجودی فوق طبیعی در عین آمیختگی با عناصر عینی (دوازده تا چهارده سالگی) و ۴- ایمان انتزاعی کامل: تبیین‌های کاملاً انتزاعی از خدا و صفات او (پانزده تا هفده سالگی) طبقه‌بندی می‌کند. رهنمایی و زینلی (۱۳۹۷) نیز در نقد نظریه گلدمن با نگرش به اصول تربیت

دینی در کودکان از دیدگاه اسلام معتقد است می‌توان در هدف‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های تربیت دینی از نظریه گلدمن استفاده کرد. فیض‌اللهی (۱۴۰۱) نیز درک کودکان از مفهوم خدا در مسیر آموزش با توجه به نظریه پیاژه را مورد بررسی قرار داده است. وی گزارش می‌کند که کودکان ابتدا با مفاهیمی که مصداق‌های محسوس و عینی دارند، آشنا می‌شوند و به میزانی که ذهن آن‌ها رشد می‌یابد و توانا تر می‌شوند، مفاهیم مجردتر و انتزاعی‌تر را درک می‌کنند.

با توجه به آن چه گفته شد دینداری مؤلفه‌های فراوانی را دربر می‌گیرد که این مؤلفه‌ها در فرآیند رشد نمود می‌یابد و تکوین می‌پذیرد. پژوهش‌هایی که در ایران در خصوص تحول دینداری کودکان انجام شده است، بیشتر بر مبنای نظریه رشد شناختی پیاژه و نو پیازه‌ای‌های معاصر مانند الکاوند و گلدمن و همچنین فولر استوار بوده است. بنابراین ضرورت استفاده از رویکردهای دیگر مبتنی بر فرهنگ ایرانی - اسلامی به عنوان یک خلاء پژوهشی و به خصوص در حوزه مطالعه دینداری کودکان به خوبی احساس می‌شود. بنابراین اگر این اصل اساسی پذیرفته شود که مشاهده نظریه بار است و نظریه‌هایی که مبنای پژوهش قرار می‌گیرند، می‌تواند منجر به مشاهده‌هایی شوند که نتایج متناسب با آن نظریه را بدنبال آورد. بنابراین پژوهش حاضر کوشش دارد، بر مبنای فرانظریه تکوینی^۱ که مبتنی بر حکمت متعالیه صدرایی پایه‌گذاری شده است (خرمائی، ۱۴۰۲: ۷۶) و مفروضات انسان‌شناسی اسلامی در آن لحاظ گردیده است و همچنین نوعی روش‌شناسی را پیشنهاد می‌دهد که مبتنی بر پیش‌فرض‌های فلاسفه اسلامی است به بررسی دینداری کودکان بپردازد. فرانظریه تکوینی به محقق پیشنهاد می‌کند که در مطالعه هر کنش انسانی از جمله دینداری محقق به پویا و مطالعه مؤلفه‌های زیستی/حیاتی (پیش‌آمدگی زیستی کنش مورد مطالعه)، حسی/انعکاسی (بازنمایی و تصورات ذهنی کنش مورد مطالعه)، بدنی/جنبشی (نمودهای حرکتی کنش مورد مطالعه)، هیجانی/انگیختگی (مؤلفه‌های خلقی و عاطفی کنش مورد مطالعه)، اجتماعی/ارتباطی (نمونه‌هایی از عمل یا رفتاری کنش مورد مطالعه)، معنایی/نمادی (مؤلفه‌های معنایی و نمادی کنش مورد مطالعه) و مینوی/اشتیاقی (مؤلفه‌های ارزشی و گرایشی کنش مورد مطالعه) بپردازد تا نگاره‌ای کل‌گرایانه از کنش مورد مطالعه (در اینجا دینداری کودکان) را به تصویر کشد (خرمائی، ۱۴۰۲: ۷۶). در رویکرد تکوینی که رویکرد مبنایی این پژوهش است، رشد به صورت گسترش و پیچیدگی ماهیت انسان تعریف می‌شود که در ضمن آن موجودیت‌های انسانی (هستارها) در ابعاد مختلف از جمله دینداری شکل می‌گیرند و تکوین می‌یابد. به عبارتی اگر دینداری یک موجودیت و یا هستار در نظر گرفته شود، این هستار دارای مؤلفه‌هایی خواهد بود که در طول رشد آشکار می‌شود و تکوین می‌یابد. بنابراین ظهور و شکل‌گیری مؤلفه‌های دینی فرآیندی گسترش‌یابنده در مسیر رشد فردی است. علاوه بر آن محتوای این مؤلفه‌ها در فرآیند تکوین غنی‌تر و ربط بین مؤلفه‌های دینی پیچیده‌تر می‌شود. بر اساس رویکرد تکوینی هر چند دین منشاء آسمانی دارد، لیکن دینداری از بستری سرشتی در درون انسان ریشه می‌گیرد و در تبادل با فرهنگ و اجتماع متناسب با مکان و زمان تکوین می‌یابد. بنابراین صرف‌نظر از آن چه نظریه‌های پیشین از دینداری مطرح کرده‌اند، بررسی تحول دینداری در دوره‌های مختلف سنی و بافت‌های گوناگون فرهنگی و اجتماعی در تناسب با زمان و مکان یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر برای شناخت دینداری است. بدین لحاظ است که مطالعه تکوینی دینداری در طول زندگی به شناختی بهتر از

دینداری کمک خواهد کرد. این پژوهش تلاش دارد گامی در این راستا بردارد. لذا هدف این مطالعه هستارشناسی دینداری در کودکان پیش دبستانی بوده است. این پژوهش به این پرسش پاسخ خواهد داد که کدام مولفه‌ها یا به عبارتی نشانگرها شکل دهنده دینداری کودکان در دوره ی پیش دبستانی هستند؟

روش‌شناسی پژوهش

روش این پژوهش نیمه تجربی تکوینی^۱ از نوع هستارنگاری توصیفی - استنتاجی^۲ است. تکوین به معنای شکل‌گیری، تشکیل شدن و آشکار شدن است و روش تکوینی^۳ رویکردی کل‌گرایانه^۴ است که در آن پژوهشگر با توصیف (شناسایی مؤلفه‌ها، طبقه‌بندی و تعریف آن مؤلفه‌ها) و همچنین تبیین^۵ (توضیح و وضوح‌بخشی عناصر و نسبت بین مؤلفه‌ها) به شکل‌دهی و شناخت تکوینی از موضوع مورد مطالعه (هستار) نائل می‌آید. واحد تحلیل در روش‌شناسی تکوینی هستار است که به عنوان ساختاری برای توصیف و تبیین موضوع مورد مطالعه تعریف می‌شود. بنابراین هستارساختاری برای مفهوم‌سازی، تصویرپردازی و طراحی حوزه مورد مطالعه با ترکیب انضمامی عناصر (نشانگرها) شکل دهنده آن حوزه است که به آن پایگاه دانش یا دانایی گفته می‌شود (خرمائی، ۱۴۰۲: ۷۷). هستار یا موضوع مورد مطالعه در این پژوهش دینداری کودکان پیش دبستانی است. در هستارنگاری توصیفی - استنتاجی پژوهشگر با وضوح‌بخشی و شفاف نمودن و توصیف مؤلفه‌های شکل دهنده موضوع مورد مطالعه که از آن‌ها با عنوان نشانگر یاد می‌شود نما و نگاره‌ای از هستار مورد مطالعه (در اینجا دینداری کودکان پیش دبستانی) ارائه می‌دهد و سپس با وضوح‌بخشی و شفافیت عناصر شکل دهنده آن موضوع از طریق توصیف و تبیین دقیق و جامع آن‌ها، تصویری کل‌گرایانه از رویداد مورد مطالعه فراهم می‌سازد، فرض بر این است که این رویکرد کل‌گرایانه تبیینی عمیق‌تر، شفاف‌تر و واضح‌تر از موضوع مورد مطالعه عرضه خواهد کرد (خرمائی، ۱۴۰۲: ۷۷).

جامعه پژوهش کودکان پیش دبستانی شهر کرمان و مشارکت‌کنندگان در این پژوهش ۹ کودک پیش دبستانی (۴ پسر و ۵ دختر) بودند که به روش نمونه‌گیری هدفمند از نوع نمونه‌گیری معرف که نشان دهنده سطح گویا، عادی و معمول نشانگرهای دینداری بود، انتخاب شدند. ملاک ورود این کودکان به پژوهش تمایل به همکاری و سلامت جسمی و روان شناختی و ملاک خروج، داشتن مشکلات تکلمی و عدم تمایل به ارتباط بوده است. نمونه‌گیری در این پژوهش بر اساس اصل حد کفایت بالا انجام شد، به عبارتی انتخاب مشارکت‌کننده دیگری اطلاعات افزوده‌ای را فراهم نمی‌ساخت. ابزار جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش مصاحبه مدبرانه بوده است، این روش مصاحبه‌ای نیمه ساختارمند که در آن فرآیند نظریه‌تکوینی، نظریه راهنمای محقق برای طرح پرسش‌های پژوهش است. فرآیند نظریه‌تکوینی به محقق پیشنهاد می‌کند که در هنگام بررسی هر کنشی در انسان از جمله دینداری به پویای مؤلفه‌های آن کنش انسانی بپردازد. بنابراین در این پژوهش نیز محققین متناسب با مفروضه‌های فرآیند نظریه‌تکوینی پرسش‌هایی در ارتباط با مؤلفه‌های کنش‌های زیستی/ حیاتی، حسی/ انعکاسی، بدنی/جنبشی، هیجانی/ انگیزشی، اجتماعی/ ارتباطی، معنایی/ نمادی و مینوی/ اشتیاقی دینداری را متناسب با سطح رشدی مشارکت

1. formative semi-empirical
2. descriptive-inferential entity- graphy method
3. formative method

4. holistic approach
5. elucidation

کنندگان طرح نمودند. سپس پاسخ‌های مشارکت‌کنندگان به روش تحلیل محتوای جهت‌مند تحلیل شدند و نشانگرهای دینداری شناسایی، طبقه‌بندی، توصیف و تعریف شدند.

اعتباریابی در این مطالعه از طریق اعتباریابی گذار و اعتباریابی تناسب مورد بررسی قرار گرفته است. محقق در این مطالعه با تشریح چگونگی و روند شناسایی نشانگرهای دینداری و وضوح‌بخشی هستاری، شکل‌گیری و شناسایی تکوینی هستار دینداری خردسالی را گزارش می‌نماید. به عبارتی شکل‌گیری تکوینی نشانگرهای هستار مورد پژوهش که گذاری تکوینی دارد را به نمایش می‌گذارد. در این پژوهش نیز در ابتدا مصادیق (گونه‌ها) دینداری که توسط مشارکت‌کنندگان بیان شده است، استخراج شده و با توجه به بار معنایی مشترک و مستتر در این مصادیق و جنس اطلاعات، نشانگرها نام‌گذاری شد و سپس این نشانگرها بر اساس مشترکات معنایی در قسمت یافته‌ها توصیف شدند. فرآورش تکوینی یا گذار از مصادیق به نشانگرها و سپس توصیف آن‌ها و در نهایت مقوله‌بندی‌ها آن‌ها در این پژوهش در نشست‌های مرکب از ۱۲ متخصص روان‌شناسی مورد بررسی و تأیید قرار گرفت. همچنین در این نشست مطابقت این نشانگرها متناسب با مقوله‌ها و ابعاد مطرح در فرآیند تکوینی مورد بررسی قرار گرفت. قابل ذکر است که اعتباریابی تناسب به طبقه‌بندی نشانگرهای مستخرج از مصاحبه‌ها متناسب با مبانی مطرح در فرآیند تکوینی اشاره دارد. قابلیت اطمینان به نشانگرها در این پژوهش نیز به روش اعتمادیابی نمودی مطالعه شده است. قابلیت اطمینان نمودی به این مفهوم اشاره دارد که اگر هر بودی، نمودی دارد پس هر نشانگری که بسامد و فراوانی بیشتری دارد، قابلیت اطمینان نمودی بالاتری نیز دارد و محقق نسبت به موجودیت آن نشانگر اطمینان بیشتری دارد. در این مطالعه معیارهای اخلاق پژوهش از جمله محرمانه بودن اطلاعات مشارکت‌کنندگان نیز مورد توجه قرار گرفت و مجوزهای لازم برای انجام پژوهش از دانشگاه شیراز و اولیای دانش‌آموزان اخذ گردید.

یافته‌ها

اطلاعات فردنگاری مشارکت‌کنندگان در پژوهش در جدول ۱ آمده است. در جدول ۲ نیز بر اساس تحلیل محتوای جهت‌مند، نشانگرهای هستار دینداری کودکان پیش‌دبستانی همراه با توصیف نشانگرها، گونه‌هایی از نشانگرها و فراوانی آن‌ها و همچنین مقوله‌بندی نشانگرها متناسب با ابعاد فرآیند تکوینی آورده شده است. لازم به اشاره است که اعداد ذکر شده در قسمت گونه‌ها، نمونه‌ای از بیانات مشارکت‌کننده‌ای است که شماره آن در جدول مشارکت‌کنندگان ذکر شده است.

جدول ۱: مشخصات فردنگاری مشارکت در پژوهش

شماره مصاحبه شونده	جنسیت	سن
۱	پسر	۶
۲	پسر	۶
۳	دختر	۷
۴	دختر	۶
۵	پسر	۶
۶	پسر	۵
۷	دختر	۶
۸	دختر	۶
۹	دختر	۶

جدول ۲: نشانگرهای هستار دینداری کودکان پیش دبستانی

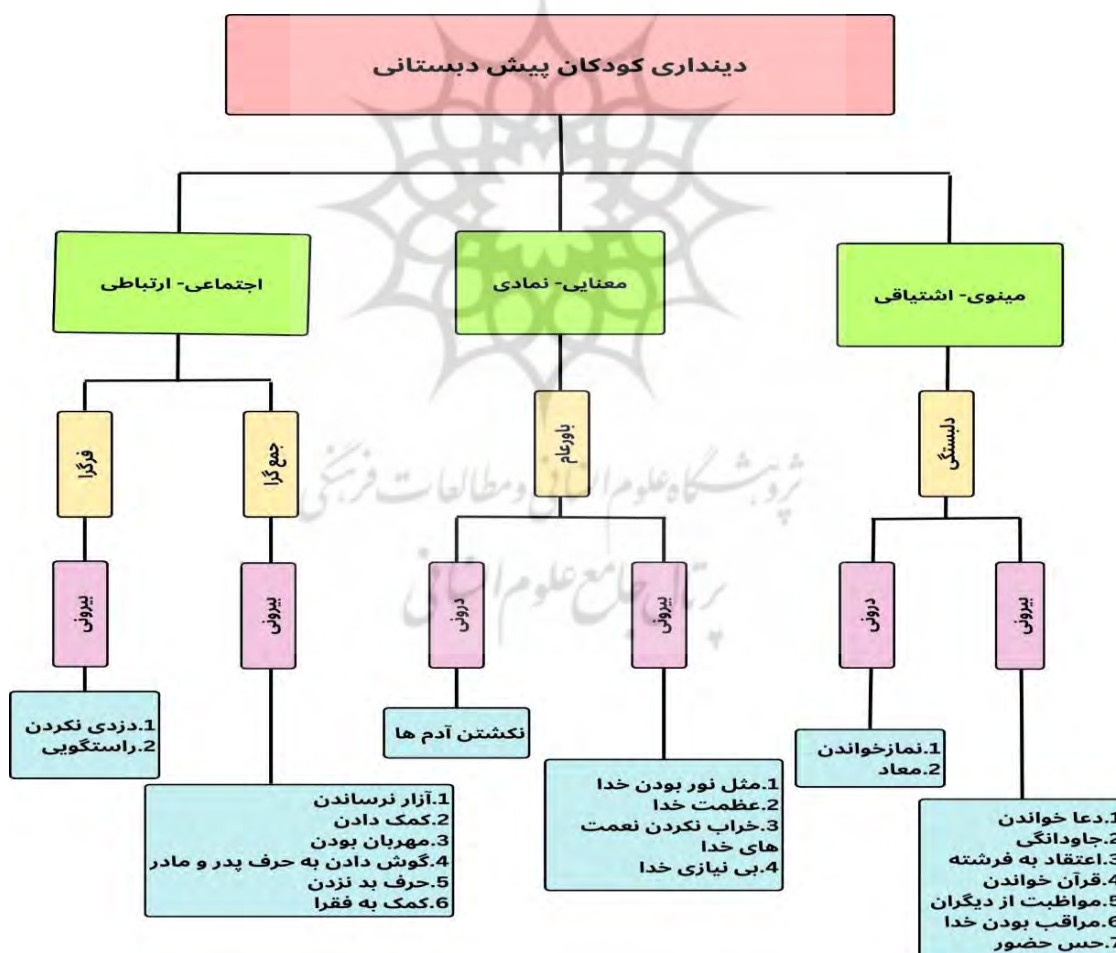
(مقوله‌ها، زیر مقوله‌ها، نشانگرها، توصیف نشانگرها، گونه‌ها و فراوانی آن‌ها)

مقوله	زیرمقوله (ابعاد)	نشانگر	توصیف	گونه‌ها	فراوانی	
مینوی/اشتیاقی	دل بستگی - درونی	نماز خواندن	انجام اعمالی برای راز و نیاز با خداوند	نماز بخونیم خدا خوشحال میشه (۲) ما میریم به مسجد تا نماز بخونیم (۳) با نماز خواندن میشه با خدا حرف بزیم (۴)	۶	
		معاد	انسان‌ها بعد از مرگ توسط خدا دوباره زنده می‌شوند و پاداش درستکاری و کیفر بدکاری خود را دریافت می‌کنند.	کار خوب انجام بدیم میبیره توی بهشت، کار بد انجام بدیم میبیره ما رو توی جهنم (۵) خدا در آسمان هست، هر وقت کسی بمیره، میره پیشش در آسمان‌ها (۷) خدا خیلی مهربونه، وقتی بمیریم دوباره ما رو زنده میکنه (۸)	۳	
	دل بستگی - بیرونی	دعا خواندن	درخواست کردن از خدا	وقتی بخواهیم با خدا حرف بزیم، باید دعا کنیم (۱) میتونیم بریم مسجد تا دعا کنیم (۳) وقتی دعا و گریه می‌کنیم یعنی داریم با خدا صحبت می‌کنیم (۴)	۵	
		جاودانگی	وجود همیشگی خدا	خدا اصلاً معلوم نمیشه، تموم هم نمیشه (۱) خدا مثل ما آدم‌هاست، ولی همیشه هست (۲)	۲	
		اعتقاد به فرشته	موجوداتی نامرئی که مامور اجرای دستورات خدا در دنیا و آخرت هستند	خدا کارهای خوب و بدمون رو توی یک دفتر مینویسه، شونه سمت راست کارهای خوب، شونه سمت چپ کارهای بد. فرشته‌ها نامه بر خدا هستند، می‌روند به خدا میگن وقتی که ما کار بدی یا خوبی انجام دادیم، به خدا میگن این آدم کار بد یا خوب کرده (۳)	۲	
		قرآن خواندن	تلاوت سوره‌های قرآن	با خواندن سوره الحمدالله... و قول هو الله... میتونیم با خدا حرف بزیم (۱) وقتی قرآن می‌خونیم، یعنی با خدا حرف می‌زنیم (۸)	۲	
		مراقب بودن خدا	خدا بعنوان تکیه گاه و مراقب	امام‌ها رو آفریده تا از ما مراقبت کنند. وقتی سوار ماشین بشیم و بسم الله الرحمن الرحیم بگیم، خدا مراقمون هست. (۳)	۱	
		حس حضور	خدا بدون دیده شدن در همه جا حاضر و شاهد است	ما رو می‌بینه، ولی ما نمی‌تونیم او رو نگاه کنیم (۹)	۱	
		باور عام - درونی	نکشتن آدم‌ها	نگرفتن زندگی انسانی به دست انسانی دیگر	اگر آدم‌ها را نکشیم، خدا خوشحال میشه (۱) اگر آدم‌ها را بکشیم، خدا ناراحت میشه (۲) اگر آدم‌ها را بکشیم، خدا ما رو میبیره به جهنم (۵)	۳
			باور عام - بیرونی	مثل نور بودن خدا	خدا شبیه نوره یعنی صورتش نوره مثل امام‌ها که صورتشون نور داره، مثل امام حسین یه چیزی روی صورتش هست که زرده (۳) خدا تکه‌ای از خورشید هست، صورتش اینجوریه (۹)	۲
عظمت خدا	بزرگی و بدون حد و مرز بودن خدا			خدا بزرگه (۱) خدا خیلی بزرگه و توی آسمان‌هاست (۴)	۲	

مقوله	زیرمقوله (ابعاد)	نشانگر	توصیف	گونه ها	فراوانی
اجتماعی/ارتباطی	جمع‌گرا- بیرونی	خراب نکردن نعمت‌های خدا	حفظ و مراقبت از نعمت‌های خدا	وقتی نعمت‌های خدا را خراب نکنیم، خدا از ما خوشحال میشه (۱)	۱
		بی‌نیازی خدا	خداوند توانگری است که به چیزی احتیاجی ندارد	خدا هیچی نمی‌خورده (۹)	۱
		آزار نرساندن	آسیب نرساندن به پدر و مادر و دوستان و دیگران و عدم اذیت حیوانات	گربه را اذیت نکنیم (۵) با دوستانمون بازی کنیم. موهای بچه‌ها را نکشیم، دیگران را هل ندهیم و بچه‌ها رو نزنیم (۷) مامان و بابامون رو اذیت نکنیم (۸)	۹
		کمک دادن	در کارهای خانه به مادر کمک کردن	باید کمک مامان بدیم، خونه رو تمیز کنیم و کمکش حیاط رو جارو کنیم (۳) کمک مامانمون بدیم و وسایلمون رو جمع کنیم (۴) به مامان کمک بدیم و اسباب بازی‌هامون رو جمع کنیم (۸)	۸
		مهربان بودن	اعمال و رفتارهای احترام‌آمیز و دوست داشتن افراد	وقتی همیشه مهربان باشیم، خدا خوشحال میشه (۱) باید با داداشمون مهربون باشیم به جای این که باهاش دعوا کنیم (۴) با دوستانمون باید مهربون باشیم تا خدا خوشحال بشه (۶) و (۷)	۴
	فردگرا- بیرونی	گوش دادن به حرف پدر و مادر	حرف شنوی کردن از بزرگترها و بدون اجازه آن‌ها کاری انجام ندادن	اگر حرف پدر و مادر را گوش بدیم، خدا خوشحال میشه (۶) اگر مسواک بزنی، کار خوبی است و مامان و خدا از ما خوشحال می‌شوند (۷) بدون کمک مامان نباید کاری کنیم، مثلاً آتو کنیم، می‌سوزیم (۹)	۳
		حرف بد نزدن	نسبت ندادن نام‌ها و لقب‌های زشت و ناروا به افراد و اشیا	اگر حرف بد بزنی، خدا ناراحت میشه (۳) اگر فحش ندیم خدا خوشحال میشه، اگر فحش بدیم خدا ناراحت میشه (۴)	۲
		کمک به فقرا	یاری‌رسانی به افراد نیازمند و فقیر	وقتی کمک بدیم، پول به مردمی که نیاز دارند، خدا ما رو میبیره به بهشت (۵)	۱
		دزدی نکردن	گرفتن وسایل و اموال دیگران بدون رضایت آن‌ها	اگر ماشین مردم را بدزدیم، خدا از کارمون ناراحت میشه. (۱ و ۲)	۲
		راستگویی	گفتن سخنی راست و حق	باید راست بگیم تا خدا از ما خوشحال بشه و اگر دروغ بگیم خدا ناراحت میشه. (۳)	۲

همان گونه که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، هشتار دینداری کودکان پیش دبستانی به وسیله ۲۱ نشانگر شناسایی شده است. در این جدول هر یک از نشانگرهای هشتار با توجه به آن چه مشارکت کنندگان بیان کرده‌اند، نام‌گذاری و مورد توصیف قرار گرفت و گونه‌های مصداق این نشانگرها نیز در جدول آورده شده است. علاوه بر این فراوانی هر یک از این نشانگرها، بسامد آن، که گویای قابلیت اطمینان نمودی نشانگر است را نمایان می‌سازد. در پژوهش تکوینی از جمله روش‌های اعتباریابی مولفه‌ها، اعتبار مبتنی بر نظریه است و پژوهش تکوینی صحت و درستی مؤلفه‌های مستخرج را از تناسب

طبقه‌بندی نشانگرها با مراتب فرانظریه تکوینی می‌گیرد. قابل ذکر است که در این فرانظریه هویت انسان متشکل از مراتبی است که به ترتیب کالدهای جسمانی/ حیاتی، حسی / انعکاسی، بدنی / جنبشی، هیجانی / انگیزشی، اجتماعی/ ارتباطی، معنایی/ نمادی و مینوی / اشتیاقی نام گرفته‌اند و فرض بر این است که تمامی کنش‌های انسان از جمله دینداری قابل شناسایی، طبقه‌بندی و توصیف در این مقوله‌ها و ابعاد هستند (خرمائی، ۱۴۰۲). اعتباریابی تناسب نیز در این پژوهش از طریق تناسب نشانگرهای دینداری با فرانظریه تکوینی در تبادلی نظری رفت و برگشتی با تیم تحقیق جهت بازبینی درستی مقوله بندی نشانگرها مورد بررسی قرار گرفت. همچنین در جدول ۲ گذار از گونه‌ها به شکل‌گیری و تشکیل نشانگرها، سپس توصیف نشانگرها و در نهایت مقوله بندی نشانگرها آورده شده است که در این برآیند، گذار تکوینی از تحلیل محتوی به شناسایی گونه‌ها یا مصادیق و شکل‌گیری و توصیف نشانگرها و در نهایت تکوین هستار دینداری خردسالی (نگاره ۱) با تأیید ۱۲ متخصص روان شناسی آورده شده است که گویای اعتبار گذار هستار دینداری کودکی است. نگاره هستار دینداری کودکان پیش دبستانی در شکل ۱ آمده است.

شکل ۱: نگاره هستار دینداری کودکان پیش دبستانی

توجه به نگاره هستار دینداری کودکان پیش دبستانی نشان می‌دهد که از بین مؤلفه‌های مستخرج از درک کودکان پیش دبستانی از دین، مؤلفه‌های آزار نرساندن، کمک کردن، نماز خواندن، دعا خواندن و مهربان بودن وضوح و نمود بیشتری داشته است و پس از آن نشانگرهای نکشتن آدم‌ها، معاد، گوش دادن به حرف پدر و مادر، حرف بد نزدن، جاودانگی، اعتقاد به فرشته، مثل نور بودن خدا، عظمت خدا، دزدی نکردن، قرآن خواندن، راستگویی، مراقب بودن خدا، کمک به فقرا، خراب نکردن نعمت‌های خدا، بی‌نیازی خدا و حس حضور خدا، مؤلفه‌های هستار دینداری کودکان پیش دبستانی را شکل می‌دهند.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر هستارشناسی دینداری کودکان پیش دبستانی بود. یافته‌های پژوهش ۲۱ مؤلفه شکل دهنده هستار دینداری در این گروه سنی را مورد شناسایی قرار داد که در این میان مؤلفه‌های آزار نرساندن، کمک کردن، نماز خواندن، دعا خواندن و مهربان بودن وضوح و ظهور بیشتری داشته است. به نظر می‌رسد که از بین مؤلفه‌های هستار دینداری کودکی نشانگر آزار نرساندن کانونی‌ترین نشانگر اجتماعی هستار دینداری خردسالی است. این نشانگر به صورت آسیب نرساندن به پدر و مادر، دوستان و عدم اذیت حیوانات توصیف شده است. گونه‌هایی از این نشانگر به صورت «بچه‌ها را نباید بزنی، اگر کسی رو اذیت کنیم، خدا ناراحت میشه و ما رو میندازه توی آتیش‌ها (۹)» و «با دوستانمون بازی کنیم، موه‌های بچه را نکشیم، دیگران را هل ندهیم و بچه را نزنیم (۷)» و یا «بابا و ماما را اذیت نکنیم (۲)» بیان شده است. در دید کودک عدم اذیت و آزار دیگران به عنوان شاخص دینداری محسوب می‌شود. همان گونه که کمک کردن به عنوان شاخص دینداری دیده شده است و بیشتر به صورت کمک کردن به مادر در کارهای خانه توصیف شده است. گونه‌هایی از این نشانگر به صورت «به ماما کمک بدیم و اسباب بازی‌هامون رو جمع کنیم (۸)» و «باید کمک ماما بدیم، خونه رو تمیز کنیم و کمکش حیاط رو جارو کنیم (۳)» و یا «کمک ماما بمون بدیم و وسایلمون رو جمع کنیم (۴)» بیان شده است. نماز خواندن هم به نظر می‌رسد که شاخص‌ترین مؤلفه مینوی در دینداری خردسالی است و خردسالان نماز را به عنوان دیندار بودن می‌بینند و آن را به صورت انجام اعمالی برای راز و نیاز با خداوند توصیف می‌کنند. گونه‌هایی از این نشانگر به صورت «نماز خواندن یعنی با خدا حرف زدن (۵)» و «با نماز خواندن میشه با خدا حرف بزنی (۵)» و یا «نماز بخونیم، خدا خوشحال میشه (۲)» توصیف شده است. به نظر می‌رسد نماز خواندن و یا دعا کردن از نظر خردسالان وسیله‌ای است که می‌توان با آن با خدا حرف زد. در مؤلفه دعا کردن که به صورت درخواست کردن از خدا توصیف شده است، خردسال بیان می‌کند «وقتی دعا و گریه می‌کنیم، یعنی داریم با خدا صحبت می‌کنیم (۴)» و «وقتی می‌خواهیم با خدا حرف بزنی، باید دعا کنیم (۱)» و یا «میتونیم بریم مسجد تا دعا کنیم (۳)». پس هسته آغازین نیایش از همان ابتدا در نونهالان وجود دارد و با این باور که می‌توان با موجودی به نام خدا حرف زد آغاز می‌شود و قرآن خواندن را نیز نشانگری از این باور می‌دانند، گونه‌ای از این نشانگر به صورت «با خواندن سوره الحمدالله... و قل هوالله... می‌تونیم با خدا حرف بزنی (۱)».

مهربان بودن از مؤلفه‌های اجتماعی دینداری خردسال است که به صورت اعمال و رفتارهای احترام‌آمیز و دوست داشتن افراد توصیف شده است که در این میان خوشحال کردن خدا خیلی با اهمیت

است. گونه‌هایی از این نشانگر به صورت «وقتی همیشه مهربان باشیم، خدا خوشحال میشه (۱)» و «با دوستانمون باید مهربون باشیم تا خدا خوشحال بشه (۶ و ۷)» و یا باید «با دادشمون مهربون باشیم به جای این که باهاش دعوا کنیم (۴)» بیان شده است. به نظر می‌رسد هسته محوری دینداری خردسال بر محور خوشحال کردن خداوند و اجتناب از ناراحت کردن او می‌چرخد. این موضوع در مؤلفه نکشتن دیگران به خوبی نشان داده شده است. گونه‌هایی از این نشانگر به صورت «اگر آدم‌ها را بکشیم خدا ناراحت میشه (۲)» و یا «اگر آدم‌ها را بکشیم خدا ما را میبیره به جهنم (۵)» آمده است و یا این نکته در مؤلفه حرف بد زدن که به صورت نسبت ندادن نام‌ها و لقب‌های زشت و ناروا به افراد و اشیا توصیف شده است، بخوبی دیده می‌شود، گونه‌هایی از این نشانگر به صورت «اگر حرف بد بزنی، خدا ناراحت میشه (۳)» و یا «اگر فحش ندیم خدا خوشحال میشه، اگه فحش بدیم خدا ناراحت میشه (۴)» و یا در نشانگر دزدی نکردن به عنوان نشانگر دینداری کودک بیان می‌کند که «اگر ماشین مردم را بدزدیم، خدا از کارمون ناراحت میشه (۱ و ۲)» و یا در نشانگر راستگویی بیان می‌کند که «باید راست بگیم تا خدا از ما خوشحال بشه و اگر دروغ بگیم خدا ناراحت میشه (۳)»، در نشانگر خراب نکردن نعمت‌های خدا هم او بیان می‌کند که «وقتی نعمت‌های خدا را خراب نکنیم، خدا از ما خوشحال میشه (۱)» دیده می‌شود. در کنش دینداری خردسالانه خوشحالی و ناراحتی خداوند می‌تواند همراه با پیامدهایی باشد که در نشانگر معاد دیده می‌شود. این نشانگر به صورت گرفتن پاداش و کیفر در صورت درستکاری و بدکاری توصیف شده است. گونه‌هایی از این نشانگر به صورت «کار خوب انجام بدیم میبیره توی بهشت، کار بد انجام بدیم میبیره ما رو توی جهنم (۵)» و «خدا در آسمان است، وقتی کسی بمیره، میره پیشش در آسمان‌ها (۷)» و یا «خدا خیلی مهربونه، وقتی بمیریم دوباره ما رو زنده می‌کنه (۸)» و همچنین در نشانگر کمک به فقرا کودک بیان می‌کند که «وقتی کمک بدیم، پول به مردمی که نیاز دارند، خدا ما رو میبیره به بهشت (۵)».

توانش خدا برای دوباره زنده کردن هم می‌تواند در دینداری خردسالی نشان از دیدن خدا به عنوان یک موجود توانمند به تصویر کشید و هم به عنوان موجودی که با دوباره زندگی کردن جاودانگی را اعطا می‌کند، مورد توجه قرار گیرد. در رویکرد تکوینی دل‌بستگی و جاودانگی دو مؤلفه مهم سرشتی دینداری هستند که بسترهای آغازین گرایش به دینداری را ایجاد می‌کنند. در نشانگر جاودانگی که به عنوان وجود همیشگی خدا توصیف شد است، کودک بیان می‌کند که «خدا اصلاً معلوم نمیشه، تموم نمیشه (۵)» و بیان می‌کند که «خدا مثل ما آدم‌هاست، ولی همیشه هست (۲)»، در توصیف خدا او ذکر می‌کند که «خدا شبیه نوره، یعنی صورتش نور داره، مثل امام‌ها که صورتشون نور داره مثل امام حسین یه چیزی روی صورتش هست که زرده (۳)» و یا «خدا تکه‌ای از خورشید هست، صورتش اینجوریه (۹)». این نکته فرض شبه انسان‌پنداری خدا را توسط کودکان تقویت می‌کند که خود می‌تواند متأثر از دیدن نقاشی‌هایی باشد که بزرگان دین را با هاله‌ای از نور ترسیم می‌نمایند. لیکن در نشانگر عظمت خدا آن‌ها تسریع می‌نمایند که «خدا خیلی بزرگه (۱)» و یا «خدا خیلی بزرگه و توی آسمان‌هاست (۴)» و در مؤلفه حس حضور از موجودی سخن می‌گوید که «ما را می‌بینه، ولی ما نمی‌توانیم او رو نگاه کنیم (۹)» موجودی که بی‌نیاز هم هست که گونه‌ای از این نشانگر به صورت «خدا هیچی نمی‌خوره (۹)» بیان شده است. اما این موجود در نشانگر مراقب بودن خدا به صورت «امام‌ها رو آفریده تا از ما مراقبت کنند، وقتی سوار ماشین بشیم و بسم الله الرحمن و الرحیم بگیم، خدا مراقبمون هست (۳)». در نشانگر اعتقاد به فرشتگان کودک

باور به موجوداتی نامرئی دارد که مأمور اجرای دستورات خدا هستند، گونه‌ای از این نشانگر به صورت «خدا کارهای خوب و بدمون رو توی یک دفتر می‌نویسه، شونه سمت راست کارهای خوب، شونه سمت چپ کارهای بد. فرشته‌ها نامه‌بر خدا هستند، می‌روند به خدا می‌گن وقتی که ما کار بدی یا خوبی انجام دادیم، به خدا می‌گن، این آدم کار بد یا خوب کرده (۳)». این نکته گویای آن است که توصیف کودک از خدا بیش از آن است که برخی از روان‌شناسان مانند ال‌کاینند (۱۹۶۱) و گلدمن (۱۹۶۴) حسب نظریه پیازه بیان کرده‌اند که کودک از درک انتزاعیات عاجز است.

گوش دادن به حرف پدر و مادر یکی دیگر از مؤلفه‌های هستار دینداری خردسال است که از نظر او موجب خوشحالی فراوان خداوند می‌شود و به صورت حرف‌شنوی کردن از بزرگترها و بدون اجازة آنها کاری را انجام ندادن توصیف شده است. گونه‌هایی از این نشانگر به صورت «اگر حرف پدر و مادر را گوش بدیم، خدا خوشحال میشه (۶)» و «اگر مسواک بزنینم، کار خوبی است و مامان و خدا از ما خوشحال می‌شوند (۷)» بیان شده است. رضایت خداوند در گفته‌های خردسالان نمود زیادی دارد به نظر می‌رسد رضایت پدر و مادر پایه‌ای برای تمایل به جلب رضایت خداوند در بزرگسالی است که نمود آن در خردسالی خوشحال کردن خداوند است.

چنان که گفته شد بر اساس رویکرد تکوینی هر چند حقیقت دین منشاء آسمانی دارد، لیکن دینداری از بستری سرشتی در درون انسان ریشه می‌گیرد و در اجتماع و فرهنگ محتوی می‌گیرد و در جریان رشد فردی در تبادل با فرهنگ و اجتماع تکوین می‌یابد. بنابراین ظهور و بروز دین متأثر از تربیت دینی است و تربیت دینی نیز الزامات و ظرایف پیچیده‌ای دارد. از مهم‌ترین این الزامات آشنایی با فرآیند تحول و تکوین هستار دینداری در دوره‌های مختلف زندگی است. همان گونه که پیش از این اشاره شد، رویکرد تکوینی رشد را گسترش و پیچیدگی هستارهای انسانی طی برآیندی مستمر و پویا تعریف می‌کند. لذا تمایز دینداری کودکی با بزرگسالی تمایز سادگی به پیچیدگی و محدودیت به گستردگی است. دینداری از بستر سرشتی ریشه می‌گیرد و در قرارگیری در فرهنگ و اجتماع و آموزه‌های دینی با ساخت فردی بالنده می‌شود و حرکت در مسیر شدن انسان به سمت خدا را رقم می‌زند. بنابراین با توجه به یافته‌های این پژوهش پیشنهاد می‌شود، جهت ترغیب گرایش‌های دینی خردسالان، مطابق با سطح رشد تکوینی دینداری، راه‌های مناسب گسترش مؤلفه‌های دینداری که در این پژوهش مورد شناسایی قرار گرفت، توسط برنامه‌ریزان امر تعلیم و تربیت دینی شناسایی و اجرا گردد. به عبارتی مهم‌ترین پیشنهاد این پژوهش آن است که رشددهی دینداری در کودکان پیش دبستانی مستلزم بهره‌گیری از زبان کودکانه است در این پژوهش مهم‌ترین نشانگرهای دینداری کودکانه مورد شناسایی قرار گرفت و با توجه به نگاره ۱ بیشترین نشانگرهای دینداری کودکانه جلوه بیرونی دارند و متوجه جلب رضایت خداوند و دوری از ناراحت نمودن او است و حتی رضایت پدر و مادر هم در چارچوب این اعتقاد مورد توجه قرار می‌گیرد و انجام کارهای های مطلوب اجتماعی نیز در این ارتباط تفسیر می‌شود، لذا منابع آموزشی متناسب با سن کودکی و مدرسان آشنا با تحول دینداری در سنین کودکی لازم است این نکته را کانون پرورش دینداری قرار دهند و شیوه‌های تدریس متناسب با این چارچوب از ضروریات انجام این عمل است.

همچنین به دلیل این که شخصیت و هویت دینی افراد در کودکی شکل می‌گیرد، بهتر است آگاهی نسبت به باورهای دینی و انجام واجبات دین و انجام مناسک در شکلی ترغیبی با تأکید بر ابعاد اجتماعی، مینوی و معنایی بیرونی دینداری انجام پذیرد تا با تقویت آن‌ها بتوان نموده‌های دینداری را رشد داد. از جمله محدودیت‌های این پژوهش دشواری ارتباط با این گروه سنی بوده است که برای محققین پژوهش این امکان را فراهم نساخت تا شبکه ارتباطی بین مؤلفه‌های دینداری را تحلیل نمایند. همچنین این پژوهش با مصاحبه با نه مشارکت کننده به حد کفایت بالا و اشباع رسید، برای اطمینان از صحت این اطلاعات پیشنهاد می‌شود، مطالعه مجدداً در چند فرهنگ و بافت دیگر به انجام رسد. از محدودیت‌های دیگر این پژوهش توجه به مؤلفه‌های فردی تکوین دینداری بوده است که در این میان ابعاد پیرامونی یا به عبارتی آفاقی و کرانمندی دینداری که نشانگرهای انفسی (درونی) دینداری را متأثر می‌سازد، مورد مطالعه نبوده است که پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی این نکته مورد توجه محققین حوزه تحول و تکوین دینداری قرار گیرد.

قدردانی

نویسندگان مقاله تشکر و قدردانی خود را از شرکت کنندگان این پژوهش و کسانی که به هر شکلی همکاری کرده بودند، اعلام می‌کنند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- تقوی، سید مهدی، و اصلانی، شهناز (۱۳۹۶). بررسی رابطه بین مصرف رسانه، دینداری و ارزش‌های خانواده: مطالعه موردی شهر سمنان. پژوهش‌های انتظامی - اجتماعی زنان و خانواده، ۵(۲)، ۱۸۱-۲۰۵. http://pssw.jrl.police.ir/article_19866.html
- سیف نراقی، مریم و نادری، عزت‌الله (۱۳۷۱). چگونگی پاسخگویی کودکان ۳ تا ۱۳ ساله تهرانی به سوالاتی در باره مفهوم خدا. مجموعه مقالات همایش جایگاه تربیت در آموزش و پرورش دوره ابتدایی. تهران تربیت، ۹۹-۱۱۱.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۷). شریعت در آینه معرفت. قم: اسراء، چاپ هشتم.
- جیمز، ویلیام (۱۳۸۶). دین و روان. ترجمه مهدی قائنی، تهران: دارالفکر، چاپ اول.
- حیدری، مجتبی (۱۳۹۵). بررسی تجربی تحول ایمان به خدا در گستره سنی ۷ تا ۱۷ سالگی. رساله دکتری. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- خادمی، عزت (۱۳۷۰). درک کودکان دبستانی از مفاهیم دینی. فصلنامه تعلیم و تربیت (آموزش و پرورش)، ۲۷، ۹۳-۱۱۵.
- خرمائی، فرهاد (۱۴۰۲). روش‌شناسی تکوینی: نگاهی تحولی به پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی اسلامی. فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی، ۹ (۲)، ۷۳-۹۴. <URL: http://frh.sccsr.ac.ir/article-fa.html>
- دادستان، پریخ (۱۳۹۶). ۱۸ مقاله در روان‌شناسی. تهران: سمت، چاپ سوم.
- رهنمایی، سید احمد، و زینلی، احسان (۱۳۹۷). نقد نظریه روان‌شناختی رشد دین‌گلدمن با نگرش به اصول تربیت دینی در کودکان از دیدگاه اسلام. اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ۱۰(۱)، ۴۱-۵۶. <https://eslampajoheshha.nashriyat.ir/node/190>
- فیض‌اللهی، محمد (۱۴۰۱). درک کودکان مقطع ابتدایی از خداوند در مسیر آموزش با توجه به نظریه پیاژه. پژوهش‌نامه فلسفه دین، ۲۰(۱)، ۱۷۳-۱۸۰. <https://doi.org/10.30497/prr.2022.76225>
- مرحمتی، زهرا، و خرمائی، فرهاد (۱۳۹۵). بررسی اثر دینداری، صبر و امید بر بهزیستی فضیلت‌گرا. پژوهش‌نامه روان‌شناسی اسلامی، ۲(۵)، ۳۴-۶۶. https://psychology.righ.ac.ir/article_12753.html
- نوذری، محمود (۱۴۰۳). روان‌شناسی تحول دینداری. تهران: سازمان سمت، چاپ چهارم.
- هادیان، سید علی، غروی‌راد، سید محمد، و آذربایجانی، مسعود (۱۳۹۲). تأثیرات والدین بر دینداری فرزندان از منظر روان‌شناسی دین. مطالعات اسلام و روان‌شناسی، ۷(۱۳)، ۲۵-۴۶. https://islamicpsy.rihu.ac.ir/article_897.html
- یغمایی، محمد تقی (۱۳۸۰). دینداری نوجوانان و عوامل مؤثر بر آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی تهران.

References

- Abdel-Khalek, A. M., Bakhiet, S. F. A., Osman, H. A., & Lester, D. (2023). The associations between religiosity and the Big-Five personality traits in college students from Sudan. *Acta Psychologica*, 239(4), 104013. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2023.104013>
- Alston, W. P. (1972). *Filosofia da linguagem*. Rio de Janeiro, Brazil: Zahar.

- Alston, W. P. (1998). Religion, history of philosophy of. *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, 8, 238-248. <https://doi.org/10.4324/9780415249126-K067-1>
- Batson, C. D., & Patricia, A. (1985). Schoenrad test-retest reliability of six religious orientation scales. *University of Kansas Review of Religious Research*, 26(4), 391-397. <https://doi.org/10.2224/sbp.2011.39.9.1289>
- Birhan, W. (2019). A review on normative and other factors contributing to Africas adolescent development crisis. *Philosophical Papers and Review*, 9(1), 1-9. <https://doi.org/10.5897/PPR2018.0161>
- Blass, R. B. (2004). Beyond illusion: Psychoanalysis and the question of religious truth. *The International Journal of Psychoanalysis*, 85(3), 615-634. <https://psycnet.apa.org/record/2006-08287-001>
- Bridges, L. J., & Moore, K. A. (2002). Religion and spirituality in childhood and adolescence. Washington, DC: *Child trends*.
- Burr, W. H. (1987). Self-contradictions in the Bible. New York, NY :*Prometheus Press*.
- Compton, D. M. (2008). Faith development in young children; A qualitative study of gender differences [Doctoral dissertation]. University of South Carolina.
- Comte-Sponville, A. (2007). The little book of atheist spirituality. New York, NY: *Penguin Press*.
- Connolly, P. (1999). Psychological approaches. Approaches to the study of religion. Oxford, England: *Bloomsbury Academic*. 135-192.
- Dadestan, P. (2017). 18 articles in psychology. Tehran: *Samt*, third edition. [In Persian]
- Elkind, D. (1961). The child's conception of his religious denomination: I. The Jewish child. *The Journal of Genetic Psychology: Research and Theory on Human Development*, 99, 209-225. <https://doi.org/10.1080/00221325.1961.10534408>
- Febrian, J., & Budianto, E. (2023). The effect OF Knowledge, trust, Products, Services and Religiosity on interest In saving . *Proceedings Of The International Conference Of Islamic Economics And Business (ICONIES)*, 9(1), 85-96.
- Feyzollahi, M. (2022). Elementary school children's understanding of the concept of God thorough the process of education according to Piaget's theory. *Philosophy of Religion Research*, 20(1), 173-180. doi.org/10.30497/pr.2022.76225 [In Persian]
- Fowler, J. W. (1981). Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning. San Francisco, California, United States: *HarperOne*.
- Fowler, J. W. (1986). Dialogue toward a future in faith development studies. *Faith development and Fowler*, 275-301.
- Fowler, J. W. (1996). Faithful change the personal and public challenges of postmodern Life. Nashville, Tennessee, United States: Abingdon Press.
- Fowler, J. W. (2004). Faith development at 30: Naming the challenges of faith in a new millennium. *Religious Education*, 99(4), 405-421.
- Fuad, A. J., & Masuwd, M. (2023). Religiosity and its Relationship with the Tolerance Attitudes of Higher Education Students. *Tribakti: Journal Pemikiran Keislaman*, 34(2), 213-228. <https://doi.org/10.33367/tribakti.v34i2.3617>
- Goldman, R. (1964). Religious thinking from childhood to adolescence. New York: *Seabury Press*.
- Gorsuch, R. L. (1988). Psychology of Religion. *Annual review of psychology*, 39(1), 201-221.

- Grant, J., Blum, A., Chamberlain, S., & Lust, K. (2023). Religiosity, impulsivity, and compulsivity in university students. *CNS Spectrums*, 28(3), 367-373.
- Hadian, S. A., Gharavirad, S. M., & Azarbaijani, M. (2013). The Parents' Influence on the Children's Religiosity from the View of Psychology of Religion. *Studies in Islam and Psychology*, 7(13), 25-46. https://islamicpsy.rihu.ac.ir/article_897.html [In Persian]
- Heydari, M. (2016). *An empirical study of the development of faith in God in the age range of 7 to 17 years*. Doctoral thesis. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- James, W. (1985). *The Varieties of Religious Experience*. Cambridge, MA: *Harvard University Press*.
- James, W. (2007). *Religion and the Soul*. Translated by Mehdi Ghaeni, Tehran: *Daral-Fekr*, first edition. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2018). *Sharia in the Mirror of Knowledge*. Qom: *Israa*, 8th edition. [In Persian]
- Khademi, E. (1991). Elementary school children's understanding of religious concepts. *Quarterly Journal of Education (Education)*, 27, 93-115. [In Persian]
- Khormaei, F. (2023). Formative methodology: A transformative approach at research in Islamic humanities and social sciences. *Quarterly Journal of Fundamental Research in the Humanities*, 9(2), 73-94. [In Persian]
- Khormaei, F., & Farmani, A. (2015). Patience and its components in predicting bullying among primary school students. *International Journal of Behavioural Sciences*, 10(1), 1-5.
- Khormaei, F., Farmani, A., & Kalantari, S. (2015). The comparison of patience components among patients with major depression, generalized anxiety disorder and normal individuals. *International Journal of Behavioral Sciences*, 9(1), 77-84. https://www.behavsci.ir/%26url=http://www.behavsci.ir/article_67905.html
- King, R. (Ed.). (2017). *Religion, Theory, Critique: Classic and Contemporary Approaches and Methodologies*. New York, NY: *Columbia University Press*.
- Marahmati, Z., & Khormaei, F. (2017). An investigation of the effect of religiousness, patience, and hope on eudaimonic well-being. *Journal of Islamic Psychology*, 2(5), 34-66. https://psychology.riqh.ac.ir/article_12753.html?lang=en [In Persian]
- Marhemati, Z., & khormaei, F. (2017). Explaining Eudiamonic Well-Being: The role of Religiosness and patience. *Health.Spirituality and Medical Ethics*, 4(4), 24-30.
- Mol, H. (2022). Religion and Identity Dialectic Interpretation of Religious Phenomena. *Australian Association for the Study of Religions Book Series*, 64-79. <https://openjournals.library.sydney.edu.au/AASR/article/view/16835>
- Neuman, M. E. (2011). Addressing Children's Beliefs Through Fowler's Stages of Faith. *Journal of Pediatric Nursing*, 26, 44-50. <https://doi.org/10.1016/j.pedn.2009.09.002>
- Nozari, M. (2024). *Psychology of Religious Development*. Tehran: *Samt Organization*, Fourth Edition. [In Persian]
- Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian belief*. Oxford, England: *Oxford University Press*.
- Pojman, L. J. (2003). Faith, hope, and doubt. In L. J. Pojman (Ed.), *Philosophy of religion: An anthology* (pp. 436-446). Belmont, CA :Wadsworth Thomson Publishers.
- Rahnami, S. A., & Zainali, E. (2018). Criticism of Goldman's psychological theory of religious development with an approach to the principles of religious education in children from an Islamic perspective. *Islam and Educational Research*, 10(1), 41-56. <https://eslampajoheshha.nashriyat.ir/node/190> [In Persian]

- Rowe, W. R. (2001). *Philosophy of religion: An introduction*. Belmont ,CA: *Wadsworth Thomson Publishers*.
- Seif Naraghi, M., & Naderi, E. (1992). How 3-13 year old Tehrani children respond to questions about the concept of God. *Collection of papers of the conference on the place of education in primary education*. Tehran Education, 99-111. [In Persian]
- Shattuck, E. C., & Muehlenbein, M. P. (2020). Religiosity/spirituality and physiological markers of health. *Journal of religion and health*, 59(2), 1035-1054. <https://doi.org/10.1007/s10943-018-0663-6>
- Smith, L. M. (2010). *Spiritual wellbeing and its relationship to adolescent resilience. A case study of Australian youth attending one local church* [Doctoral dissertation]. Australian Catholic University.
- Solomon, R. C. (2002). *Spirituality for the skeptic*. Oxford, England: *Oxford University Press*.
- Stanard, R. P., & Painter, L. C. (2004). Using a faith development model in college counseling. *College Student Affairs Journal*, 23(2), 197-207.
- Sukmawati, S., & Husna, S. (2023). The Impact of Religiosity and Social Support on Psychological Well-Being among Tahfidz Students. *Journal An-Nafs: Kajian Penelitian Psikologi*, 8(2), 213-231. <https://doi.org/10.33367/psi.v8i2.3907>
- Taghavi, S. M., & Aslani, S. (2017). Investigating the relationship between media consumption, religiosity, and family values: A case study of Semnan city. *Social-Police Research on Women and Family*, 5(2), 181-205. http://pssw.jrl.police.ir/article_19866.html?lang=en [In Persian]
- Ventis, L. V. (1995). The relationships between religion and mental health. *Journal of Social Issues*, 51(21), 33-48.
- Yaghmaei, M. T. (2002). *Adolescent religiosity and its influencing factors. Master's thesis. Allameh Tabatabaie University, Tehran*. [In Persian]